

Boekzaal der geleerde wereld

'*Loffelijke verdiensten van de archeologie*'. C.J.C. Reuvs als grondlegger van de moderne Nederlandse archeologie. Red.: E.H.P. Cordfunke, M. Eickhoff, R.B. Halbertsma, P.H.D. Leupen en H. Sarfatij, Hilversum: Verloren, 2007 (SCHI-Reeks, 5). ISBN 9 789065 509857. Prijs: €19,00.

Op 5 november 2005 hield de Stichting Archeologie en Historie (SCHI) in Leiden een congres met de titel 'Grondlegger van de moderne Nederlandse archeologie? Leven, werk en betekenis van C.J.C. Reuvs (1793-1835)'. Wie was C.J.C. Reuvs? Eén van de sprekers op het congres stelde de tegenvraag: waarom is Caspar Reuvs in de loop van de negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw niet gecanoniseerd als erfflater? Op het congres stond dan ook de vraag centraal, in hoeverre Reuvs baanbrekend is geweest op de diverse terreinen van zijn wetenschappelijke activiteit. De bundel '*Loffelijke verdiensten van de archeologie*' is het resultaat van dit congres en tevens het antwoord op de vraag.

Achter in deze bundel staat de inaugurele rede die Reuvs in 1818 aan de Leidse universiteit hield, *Oratio de laudibus Archeologiae*, in vertaling afgedrukt. Uit deze rede blijkt, dat Reuvs zich grondig had georiënteerd op wat hier te lande was verricht aan verzamelen en bestuderen van bodemvondsten, vooral uit de Romeinse periode: een indrukwekkende reeks, teruggaand tot in de zeventiende eeuw. Maar wat Reuvs onderscheidde van deze 'antiquarische' oudheidkundigen, was zijn systematische en zakelijke aanpak: overblijfselen uit de Oudheid werden zo exact mogelijk beschreven, getekend en/of in kaart gebracht, opgravingen uitvoerig gedocumenteerd. Voorwerpen werden vergeleken met oude beschrijvingen en vondstberichten. In de optiek van Reuvs – dit in tegenstelling tot zijn voorgangers – waren literaire en materiële overblijfselen uit de Oudheid even belangrijk als bron; materiële resten konden literaire bronnen aanvullen of soms zelfs weerleggen. Toch vond ook hij dat kennis van materiële monumenten geen zin had, als ze niet beruiste op het fundament van de lectuur der Antieken. De combinatie van gebruikmaking van schriftelijke en materiële bronnen is het meest typerend voor Reuvs' aanpak.

Internationaal wordt in het algemeen J.J. Winckelmann (1717-1768) beschouwd als een van de grondleggers van de archeologische wetenschap; diens *Geschichte der Kunst des Alterthums* was het eerste systematische overzicht van de kunst van de Oudheid, gebaseerd op stilistische analyse van (vaak in kopie) bewaard gebleven sculptuur. In de diverse bijdragen in deze bundel wordt de relatie van Reuvs' uitgangspunten tot die van Winckelmann en van de andere achttiende-eeuwse 'vader' van de archeologie, C.G. Heyne, verschillend geïnterpreteerd. Onduidelijk blijft zo de relatie van Reuvs tot de door hen geïnitieerde 'Alterthumswissenschaft', die esthetische en morele vorming door klassieke schoonheidsidealen als uitgangspunt had. Zelf bewees Reuvs in zijn inaugurele rede wel degelijk eer aan Winckelmann en Heyne. Het grootste verschil met hen is waarschijnlijk de aandacht voor andere dan kunstzinnige aspecten die Reuvs met name bij opgravingen tentoonspreidde, zoals grondlagen en plattegronden. Zijn opgraving van het Romeinse Forum Hadriani op het landgoed Arentsburg bij Voorburg voldoet blijkens twee bijdragen in deze bundel nog steeds aan de huidige eisen voor wetenschappelijk opgraven.

Reuvs was oorspronkelijk filologisch geschoold. In een 'Memorie over de Archeologie', die hij in 1826 aanbood aan Willem I, beschreef hij hoe hij zichzelf sinds 1818 gevormd had tot archeoloog. Hij had de belangrijkste oudheidkundige musea bezocht en een privé-bibliotheek op archeologisch gebied opgebouwd. Dat laatste had hem een vermogen van 22.000 gulden gekost, maar daarmee was hij dan ook een oudheidkundige volgens de toenmalige stand der wetenschap. Met eenzelfde snelheid werkte Reuvs zich in in de beginnende wetenschapsgebieden van de Indologie en de Egyptologie, die hij tevens onder het vakgebied van de archeologie vond vallen. Op Egyptologisch terrein lag zelfs zijn wetenschappelijke meesterstuk: *Lettres à M. Letronne* (1830), een verhandeling in briefvorm over de vertaling van een tweetalige papyrus. In de bijdragen in dit boek worden de verschillende door Reuvs bestreken wetenschapsgebieden, alsmede

zijn opgravings- en museale activiteiten afzonderlijk behandeld, wat overigens wel veel overlappend oplevert.

Het meest blijvende resultaat van Reuven's veelzijdige activiteiten is te vinden in het Rijksmuseum van Oudheden, voortgekomen uit het Archeologisch Cabinet van de universiteit waar Reuven's in 1818, gekoppeld aan zijn hoogleraarschap, het directoraat over kreeg. Hij had een zeer voortvarend verzamelbeleid en wist, meermalen gesteund door Willem I, belangrijke collecties te verwerven. Hij ambieerde een museum dat zich kon meten met het Louvre en het British Museum; wie weet hoever hij daarin gekomen zou zijn als hij niet zo vroeg gestorven was.

Lieske Tibbe

Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, deel 56/57 (2005-2006). Redactie Eveline Koolhaas-Grosfeld e.a. Zwolle: Waanders Publishers, 2007. ISBN 978 90 400 8299 3. Prijs: €105,00 (bij intekening op de serie €85,00 per deel).

Het themanummer *Het Koninkrijk Holland* van de voorgaande jaargang van *De Negentiende Eeuw* (2006 nr. 3/4) heeft een meer luxueus en in groter formaat uitgevoerde pendant gekregen: *Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland*. Het bevat de lezingen van de tweede dag van het op 16 en 17 maart 2006 gehouden congres *Lodewijk I, koning van Holland. Vormgeving van de monarchie in Nederland, 1806-1810*, waarvan dit tijdschrift de voordrachten van de eerste dag heeft gepubliceerd. In diverse opzichten zijn de bijdragen in deze bundel complementair aan die van de eerste congresdag; zij laten vaak de – meestal nogal positief getoonzette – artistieke keerzijden zien van aspecten van de monarchistische ideologie en het bestuurlijk beleid van Lodewijk Napoleon.

De in *Het Koninkrijk Holland* meermalen gesignaleerde financiële tekorten dan wel 'geldverspilling' van de koning bijvoorbeeld werden hem in kringen van meubelmakers, interieurdecoreurs en porseleinfabrikanten zeker niet aangerekend. Het lang uitblijven van betalingen was kennelijk geen onoverkomelijk bezwaar, terwijl het toch vaak grote bedragen betrof. Het inleidende artikel geeft een impressie van de kwijnende stand van nijverheid en cultuur ten tijde van Lodewijk's aantreden, via een verslag *Reis door Holland*, gemaakt in 1806-1807. Bij de instelling van de monarchie hoopte men op grote, kostbare opdrachten en die kwamen er ook. Lodewijk Napoleon introduceerde de hofstijl van zijn keizerlijke broer, het Empire, in de vormgeving van zijn leefomgeving. Aanvankelijk bediende hij zich daarbij van Franse architecten en ontwerpers maar na korte tijd was men in Nederland voldoende 'bijgeschoold' om aan de vragen van het koninklijk hof tegemoet te komen. Eén van de bijdragen geeft een goed inzicht in de organisatorische hiërarchie van de hoffunctionarissen die belast waren met de bestellingen, de contacten met de leveranciers en het onderhoud van de interieurs. Lodewijk plaatste grote bestellingen bij 'vaderlandse' leveranciers, zowel uit patriottisch principe als om de Nederlandse nijverheid een impuls te geven. Ook zijn strategie van representatie van de monarchie via uniformen en ridderorden bracht de aanleverende nijverheidstakken veel profijt.

Toen Lodewijk, na een kort verblijf volgend op zijn aantreden, Den Haag in 1807 als woonplaats de rug toekeerde, probeerden inwoners van deze stad ten bate van de lokale economie om de vorst als ingezetene te behouden door hem een nieuw paleis aan te bieden; tevergeefs, want Lodewijk verliet de in zijn ogen vochtige en koude stad om gezondheidsredenen. Een interessant artikel volgt hem in zijn speurtocht naar een gezonder verblijfplaats die hem langs diverse buitenplaatsen bracht. De maatregelen die Lodewijk Napoleon rond zijn paleizen liet aanbrengen om de toevoer van frisse lucht, helder water, gezond voedsel en gelegenheid tot lichaamsbeweging te verzekeren bleken niet alleen het eigen belang te dienen: in het hele land wilde hij de meest moderne inzichten op het gebied van gezondheidszorg en hygiëne doorvoeren. Het meest sprekende bewijs daarvan was een plan tot sanering, tevens verfraaiing, van Amsterdam: begraafplaatsen en slachterijen moesten buiten de muren worden gebannen, pleinen vergroot en voorzien van fonteinen en openbare putten, moerassen en meren rond de stad gedempt en wandelparken aangelegd, de doorstroming van de grachten en de toevoer van goed drinkwater geregeld

via nieuw aan te leggen kanalen. De kortstondigheid van Lodewijks koningschap maakte dat deze plannen, zoals zoveel andere, niet doorgingen.

Tegenover de schade die Nederland op economisch gebied leed door het continentaal stelsel staat het initiatief van Lodewijk om de Nederlandse nijverheid te profileren via nationale tentoonstellingen; de eerste vond plaats in 1808, de tweede in 1809 en de derde pas lang na Lodewijks koningschap. De door hem voorgestane vrijheid en gelijkwaardigheid van confessie leidde tot her- en nieuwbouw van kerken, of in elk geval tot plannen daarvoor. Gedemonstreerd wordt hoe door Lodewijk en zijn favoriete architecten de contouren uitgezet werden van een ‘overheidsarchitectuur’, een Hollandse variant van de Empirestijl. Een aparte bijdrage behandelt de plannen voor de herbouw van Leiden na de buskruitramp van 1807. Als het aan koning Lodewijk gelegen had, was bij het Rapenburg een uitgestrekt, luisterrijk universiteitscomplex verreesen met hoven, parken en zuilengalerijen. Verder werd er een begin gemaakt met een professionele architectenopleiding – mogelijk als onderdeel van de plannen van Lodewijk voor een algemene hervorming van het onderwijs, of anders binnen het kader van zijn voor Nederland nieuwe, gecentraliseerde kunstbeleid. Andere elementen van dat laatste waren de benoeming van een Directeur-Generaal voor de Kunsten, het initiëren van Tentoonstellingen van Levende Meesters, de uitzending van jonge kunstenaars als ‘pensionnaires’ naar Parijs of Rome en de omvorming van de Nationale Konst-Gallerij in Den Haag tot Koninklijk Museum in het Paleis op de Dam. Voor het laatste eiste de koning de belangrijkste schilderijen uit het Amsterdamse stadsbezit – waaronder de Nachtwacht – als bruikleen op; als compensatie daarvoor beloofde hij de Amsterdamse bevolking twaalf nieuwe verswaterreservoirs te laten plaatsen, wat weer paste in zijn gezondheidsbeleid (maar niet gerealiseerd werd).

De combinatie van de verschillende bijdragen levert een gevarieerd, maar niet geheel evenwichtig beeld op van het kunstbedrijf rond het koningschap van Lodewijk Napoleon. Er is niet altijd op dezelfde wijze rekening gehouden met bestaande, goede literatuur. Over het Koninklijk Museum en de Tentoonstellingen van Levende Meesters bijvoorbeeld is al het één en ander geschreven; zij komen hier weer aan de orde, kennelijk om een zo volledig mogelijk beeld te geven van de culturele bemoeienissen van Lodewijk. Daarentegen wordt de omvangrijke Empire-inrichting van het Paleis op de Dam expliciet buiten beschouwing gelaten, juist omdat er al literatuur over bestaat. In plaats daarvan komen Lodewijks behuizingen in Utrecht, Oud-Amelisweerd, Soestdijk en Het Loo aan de orde – en soms wel heel erg in detail. Om een beeld te krijgen van de vorstelijke woonomgeving lijkt het niet zo nodig om van elke stoelbekleding te weten of deze van geel satijn was met witte franjes, dan wel van groene zijde met ingeweven rozetten. Bovendien heeft dit meubilair ook recentelijk aandacht gekregen in de catalogus *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning, 1806-1810* bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Paleis Het Loo (2006/2007). Iets dergelijks geldt voor de diverse koninklijke ridderorden. In het algemeen geldt dat in de bijdragen geen of nauwelijks aansluiting gezocht wordt bij de verhandelingen van de eerste congresdag over Lodewijks regeringsbeleid. Dat hij de kunsten gebruikt heeft als wapen in zijn monarchale politiek is echter bijzonder duidelijk geworden.

Lieske Tibbe

Salvador Bloemgarten, *Hartog de Hartog Lémon, 1755-1823. Joodse revolutionair in Franse tijd*. Amsterdam: Aksant, 2007. 498 p.; ISBN 978 90 5260 24499. Prijs: €39,90.

Bart Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland, 1814-1851*. Amsterdam: Bert Bakker 2007. 324 p.; ISBN 978 90 351 3130 9. Prijs: €24,95.

Op 2 september 1796 werd door de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek de ‘Gelykstaat der Joden’ afgekondigd: joden kregen dezelfde nationaliteit, dezelfde rechten en plichten, en in principe dezelfde mogelijkheden tot beroepsuitoefening als alle andere ingezetenen van de republiek. Deze politieke gelijkstelling betekende in de praktijk nog lang geen sociale emancipatie en integratie van de joodse bevolking; het moeizame proces, tegengewerkt zowel van buitenaf als binnen de eigen gelederen, wordt beschreven in twee uitvoerige, kort na elkaar verschenen studies.

Beide boeken verschillen qua opzet en aanpak, maar het verschil is tegengesteld aan wat men op grond van de titels zou verwachten. Bart Wallets *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland, 1814-1851* belicht het emancipatieproces van de joden als het ware van bovenaf, vanuit de 'Hoofdcmissie tot de zaken der Israëlieten', van 1814 tot 1870 het adviesorgaan van de minister die de Erediensten in portefeuille had. Het archief van deze commissie, in het Nationaal Archief, bevatte veel onbewerkt materiaal over de conflicten en problemen die in joods Nederland speelden en waarover zij een uitspraak moest doen. De samenstelling van de commissie, de sociale herkomst van haar leden, de bevoegdheden, organisatiestructuur en besluitvormingsprocessen nemen een aanzienlijk deel van het boek in beslag. Bloemgartens *Hartog de Hartog Lémon, 1755-1823. Joodse revolutionair in Franse Tijd* lijkt eveneens van het perspectief van een van de spelers op het politieke toneel uit te gaan; in werkelijkheid verdwijnt hij herhaaldelijk achter de coulissen, om plaats te maken voor gedetailleerde en kleurrijke schilderingen van wat er omging in de joodse gemeenschap. Hier lag juist een gebrek aan archiefmateriaal over de hoofdpersoon ten grondslag aan de aanpak, althans wat diens persoonlijk leven betreft. Als publiek figuur was hij beter gedocumenteerd: telkens weer duikt in het verhaal een redevoering, een petitie, een lidmaatschap van een intellectueel genootschap of een wetenschappelijke publicatie van Lémon op. Onbelangrijk was hij dan ook zeker niet: zijn naam komt voor op een voor koning Lodewijk Napoleon samengesteld overzicht van invloedrijke Nederlanders. Maar hoofdonderwerp van het boek blijft de Amsterdamse, voornamelijk arme en onwetende, joodse bevolking.

Die bevolking omvatte in Nederland, volgens Wallet, in 1800 ongeveer 30.000 personen; een eeuw later was zij gegroeid tot 104.000. Bloemgarten berekende dat in het begin van de negentiende eeuw Amsterdam ongeveer 27.000 joodse ingezetenen telde, het merendeel van de joden in Nederland dus. Ondanks de behoeftige leefomstandigheden van de meerderheid daarvan nam het steeds in aantal toe, vooral door immigratie vanuit landen waar joden het nog slechter hadden – en misschien ook door het feit dat relatief weinig arme joodse kinderen overleden aan de pokken. Dit laatste was mede een verdienste van Hartog de Hartog Lémon, die als arts voorstander was van vaccinatie met koepokken en arme joodse kinderen gratis inentte.

Zowel Wallet als Bloemgarten laten zien dat de joodse gemeenschap in diverse opzichten geen eenheid vormde. Daar was allereerst het onderscheid tussen Sefardische en Asjkenazische joden: de eerste groep afkomstig uit Zuid-Europa, vermogend, ontwikkeld en vrij liberaal in religieuze opvattingen, de tweede – de grootste – van Oosteuropese herkomst, voornamelijk arm, onontwikkeld en kerkelijk orthodox. In sociaal opzicht waren dit twee gescheiden werelden; het was vrijwel uitgesloten dat leden van beide groepen onderling trouwden. Binnen de Asjkenazische geleding was weer een minderheid die wel de gelegenheid had gekregen om sociaal op te klimmen, gestudeerd had en onder de invloed was gekomen van de joodse pendant van de Verlichting (*Haskala*). Deze elite van intellectuele Asjkenazische joden verzetten zich tegen de religieuze orthodoxie en tevens tegen de traditionele kerkelijke autoriteiten, de *parmassim*, die deze in stand hielden. Zij vormden een eigen gemeente, de *Adath Jescherun*, en zo was de Duits-joodse gemeenschap jarenlang verdeeld in een *Alte* en een *Neie Kille* (gemeente). Lémon was een typische vertegenwoordiger van deze verlichte groep: hij studeerde medicijnen – een van de weinige studies waartoe joden werden toegelaten – was actief binnen *Adath Jescherun* en daarvóór al binnen de sociëteit *Felix Libertate*, een vereniging van voornamelijk joodse patriotten. *Felix Libertate* kwam al in 1795 in aanvaring met kerkbestuurders en rabbijnen toen zij het initiatief nam om de Rechten van de Mens in het Jiddisch te laten vertalen en in de synagoges wilde laten ophangen.

De *parmassim* komen zowel bij Wallet als bij Bloemgarten naar voren als de voornaamste en meest hardnekkige tegenpartij in het emancipatieproces van de joden. Aan het begin van de negentiende eeuw leefde de joodse gemeenschap (of eigenlijk: leefden de twee joodse gemeenschappen) sterk geïsoleerd van de rest van de Nederlandse bevolking; velen waren het Nederlands niet machtig en zij werden door de buitenwereld ook niet gezien als Nederlanders. De joodse gemeenschap vormde in feite een soort staat binnen de staat, met eigen wetten en eigen gezagsdragers, de al genoemde *parmassim*. Dit oligarchisch samengestelde gezelschap hield de ge-

meenteleden onder strenge controle en aarzelde niet om eigen rechtsregels toe te passen, bijvoorbeeld het in het openbaar laten geselen van lieden die niet-kosjer vlees hadden gegeten. Deze *parnassim* hadden er weinig belang bij om hun elitepositie binnen de joodse gemeenschap op te geven. Wallet heeft eerder in dit tijdschrift, in een publicatie over de Amsterdamse kroniek *Lezikorn* van Bendit ben Eizek Wing (1795-1812), aandacht besteed aan de denkwereld van deze orthodoxe elite (*De Negentiende Eeuw* 2005 nr.3). In het boek van Bloemgarten komt Bendit Wing hier en daar met zijn commentaar op de gebeurtenissen als een kwade genius om de hoek kijken. Bloemgarten laat echter ook het meest duidelijk en met veel concrete details zien dat het, zowel voor *parnassim* als voor actieve pleitbezorgers van joodse emancipatie en integratie als Lémon, door politieke en economische omstandigheden niet te doen was om het bestaan van joodse landlopers, bedelaars en andere paupers iets te verbeteren, laat staan te verheffen. Gedurende de Franse periode ging Nederland in economisch opzicht hard achteruit en het joodse volksdeel had daar extra onder te lijden. Koning Lodewijk Napoleon was van goede wil en beschouwde conform de idealen van de Franse revolutie de joden als gelijkwaardige burgers; voor zijn plannen om aan hun armoede iets te doen ontbrak echter het geld. Wel maakte hij, als consequentie van zijn gelijkheidsidealën, geen onderscheid meer tussen Sefardische en Asjkenazische, orthodoxe en verlichte joden: zij allen moesten één gemeenschap vormen, verenigd onder een 'Opperconsistorie van Hollandsch Joodsche of Israelitische Gemeentes'.

De politieke loopbaan van Hartog de Hartog Lémon strekte zich uit over bijna de hele Franse periode. Tijdens de Bataafse Republiek was hij – een *novum* in Europa – een van de twee joodse volksvertegenwoordigers in de Nationale Vergadering. Toen dit orgaan er niet snel genoeg in slaagde om een democratische Grondwet tot stand te brengen, raakte Lémon betrokken bij plannen om via een staatsgreep die Grondwet te realiseren. De staatsgreep verliep gewelddoos en in maart 1798 was de ontwerp-Constitutie gereed. Een nieuwe staatsgreep door Daendels en een daaropvolgende korte periode van gevangenschap voor Lémon maakten een voorlopig einde aan diens politieke bezigheden; des te meer was hij actief als bestuurder van *Adath Jescherun* en als auteur van wetenschappelijke medische artikelen. In 1807 was hij in Parijs als afgevaardigde naar het door Napoleon bijeengeroepen *Grand Sanhédrin*, dat officieel tot doel had de integratie van de joden te bevorderen en officieus om hun loyaliteit aan het Franse keizerrijk te bevestigen (en passant ontkracht Bloemgarten het idee dat Napoleon joden als gelijkwaardige burgers zag, zoals zijn broer in Holland). Van 1808 tot 1813 was Lémon afwisselend lid en voorzitter van het Dagelijks Bestuur van het door Lodewijk Napoleon benoemde Opperconsistorie. In die hoedanigheid begroette hij keizer Napoleon tijdens diens bezoek aan Amsterdam in 1811 met een moedige toespraak, waarin hij Napoleon opwekte om zijn vooroordelen jegens joden te herzien (Bloemgarten houdt het er overigens op, dat Napoleon nauwelijks een woord heeft kunnen opvangen van Lémons redevoering). In 1813 werd Lémon gearresteerd en beschuldigd van betrokkenheid bij een samenzwering tegen het Franse regime. Zijn daaropvolgende gevangenschap in Frankrijk werd beëindigd door de val van Napoleon.

De betrokkenheid bij de samenzwering is door Lémon ontkend en nooit echt bewezen; zij is er wel de oorzaak van dat Lémon enigszins in de geschiedenis is blijven voortleven. Alle verhoorverslagen ontrafelend en met elkaar vergelijkend komt Bloemgarten tot de conclusie, dat Hartog de Hartog Lémon in elk geval nauw betrokken is geweest bij de plannen.

Na de instelling van het nieuwe koninkrijk onder Willem I hield Lémon het kennelijk in politiek opzicht voor gezien; hij wijdde zich sindsdien weer aan zijn beroep als medicus, in praktisch zowel als in wetenschappelijk opzicht. Hoe het verder ging met het joodse emancipatiestreven is te lezen bij Wallet: het door diverse partijen gehate Opperconsistorie werd opgeheven en na een overgangperiode vervangen door de Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlieten. In grote trekken hield deze commissie zich bezig met dezelfde kwesties als de verlichte groeperingen in de Franse tijd: beperking van de macht van *parnassim* en rabbijnen, centralisering van het bestuur over de joodse gemeenschap, scheiding van burgerlijk en religieus leven, invoering van het Nederlands op Joodse scholen, bevordering van kerkprediking in de landstaal en aan de kaak stellen van vormen van discriminatie van joden in binnen- en buitenland. De bestrijding van armoede onder de joden ontbreekt in dit lijstje, hoewel toezicht op de Armenzorg wel tot de taken van de

Hoofdc commissie behoorde. Wallet beschrijft de integratie van de joden rond 1900 als redelijk geslaagd; Bloemgarten acht het proces bij de inval van de Duitsers in 1940 in feite nog niet voltooid.

Lieske Tibbe

A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers, architect (1827-1921)*. Zwolle: Waanders/Amersfoort-Zeist: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, 2007. 344 p.; ill. in kleur; geb. ISBN 978 90 400 8401 0. Prijs: €39,95.

Honderdtachtig jaar geleden werd architect Pierre Cuypers geboren, en dit gegeven is als aanleiding genomen om 2007 uit te roepen tot 'Cuypersjaar'. Tentoonstellingen in Rotterdam, Maastricht en Cuypers' geboorte- en woonplaats Roermond, symposia, Cuypers-wandel- en fietstochten en in Roermond zelfs een kleine Cuypers-souvenirindustrie hebben het jubileumjaar luister bijgezet. Ook om andere redenen was en is Cuypers actueel: drie van zijn grootste, drukbezochte creaties – het Rijksmuseum, het Centraal Station Amsterdam en kasteel De Haar – zijn al jarenlang het centrum van niet altijd ongestoord verlopende restauratie- en verbouwingsactiviteiten.

De hier besproken biografie, geschreven in opdracht van het Cuypersgenootschap, was een van de kernprojecten van het Cuypersjaar. De auteur, Wies van Leeuwen, heeft al een lange staat van dienst op het gebied van Cuyperspublicaties, onder andere zijn proefschrift *De maakbaarheid van het verleden* uit 1995. Ook van anderen zijn er de afgelopen decennia omvangrijke studies over Cuypers verschenen, waaronder in 1997 de proefschriften van Bernadette van Hellenberg Hubar over de esthetisch-theoretische en iconografische achtergronden van de voorgevel van het Rijksmuseum, en in 2004 dat van Lidwien Schiphorst over de Roermondse kunstwerkplaatsen van Cuypers. Kortom: het leek tijd voor een samenvattend overzicht van 'de kunstenaar en zijn werk', zoals de gangbare kunsthistorische monografie vaak wordt getypeerd. Dat is het niet helemaal geworden: de auteur heeft niet chronologisch de levenslijn van Cuypers gevolgd maar gekozen voor een indeling in vier thematisch onderscheiden delen. Het eerste, 'Relaties', handelt over het persoonlijk en zakelijk netwerk van Cuypers: zijn familieleven (waaronder de betrekkingen met zwager J.A. Alberdingk Thijm en Victor de Stuers), zijn zakelijke en collegiale connecties en zijn verhouding als patroon en manager tot de werknemers in zijn atelier. Het tweede deel, 'Ruimte', bestrijkt de geografische omvang van Cuypers' invloedssfeer: van het Limburgse gebied waar hij zijn wortels had tot het kansrijke Amsterdam waar hij zich in 1865 vestigde en de plaatsen in binnen- en buitenland die hij bereisde. Binnen dit kader wordt ook behandeld hoe beeldbepalend Cuypers' architectuur is geweest voor stad en land, en omgekeerd: kerken, scholen en landhuizen qua stijl verwijzend naar regionale tradities en ingebed in het landschap – althans, naar de mening van Cuypers en van de auteur –, comfortabele en schilderachtige stadswoningen, en gebouwen die het centrum van het stedelijk leven moesten markeren. Zelfs Valkenburg, geliefd vakantieoord van de architect, kreeg zijn stempel opgedrukt dankzij onder andere een kuurhotel, een champignonkwekerij en een toeristische catacombanaanleg in de mergelgrotten. 'Tijd', het derde deel, omvat voornamelijk de stilistische en iconografische tradities waar Cuypers zich op baseerde, en waar zijn restauratieopvattingen nauw mee samenhangen. Het laatste en kortste deel tenslotte, 'Nalatenschap', is receptiehistorisch van opzet. Cuypers heeft ongeveer zestig boeken en artikelen nagelaten; ze worden in vogelvlucht behandeld. Meer aandacht krijgt de *fortune critique* van Cuypers' bouwwerken; na verguizing, verbouwing of sloop vanaf de jaren 1920 tot ver in de jaren 1970 delen ze nu in de sterk gegroeide herwaardering van de architectuur uit de negentiende eeuw (de meeste Cuypers-onderzoekers, Van Leeuwen voorop, hebben zich trouwens ook actief ingespanssen voor behoud en herstel van zijn bouwwerken). In de gedaanteveranderingen die het interieur van het Rijksmuseum in de loop van zijn bestaan heeft ondergaan zien we de wisselende waardering voor Cuypers' architectuur gematerialiseerd. Voor wie het allemaal liever in chronologische volgorde had willen zien volgt nog een lijst van levensdata en meest belangrijke activiteiten en bouwwerken.

De op zichzelf heldere en interessante indeling van het boek wordt echter op den duur aan het zicht onttrokken door de vele architectuurbeschrijvingen die in de tekst vervlochten zijn. Het lijkt

er sterk op dat de schrijver zich pas echt in zijn element voelt als hij gebouwen beschrijft of typeert; veel (sub)hoofdstukjes lijken voornamelijk ingelast als motief om weer enige gebouwen ten tonele te voeren. Hoewel het boek goed geschreven is en echt specialistisch architectuurjargon is vermeden, is de terminologie van de bouwbeschrijvingen toch vaak tamelijk abstract. Het resultaat is dat de verschillende delen van het boek veel op elkaar zijn gaan lijken. Daarbij gaat de voorkeur uit naar kerkelijke architectuur: spitsen en gewelven domineren het illustratiemateriaal, terwijl aan het eind van het boek toch blijkt dat kerkbouw net iets meer dan de helft van het oeuvre van Cuypers heeft beslagen. De profane helft daarvan komt duidelijk minder aan bod, mogelijk ook omdat de auteur het bovengenoemde proefschrift over de kunstwerkplaatsen en een nog op handen zijnde dissertatie over het Centraal Station heeft willen respecteren. Maar toch ... men wordt nieuwsgierig naar de ijsbaan, de horecagelegenheden, de bruggen en de sterrenwacht die Cuypers ook heeft gebouwd of ontworpen. Cuypers als moderne, negentiende-eeuws bedrijfsmatig werkende architect komt relatief weinig uit de verf: hoe ervoer deze reiziger per spoor en stoomschip, maker en verzamelaar van architectuurfoto's, lezer van internationale bouw tijdschriften, ontwerper van elektrische lampen en massaal gefabriceerde tegels, de spanning tussen zijn tijd en het middeleeuwse vormenarsenaal dat hij gebruikte? Van Leeuwen stelt meermalen dat Cuypers juist door de technische verworvenheden van zijn eigen tijd zijn ambitie om 'de middeleeuwen te overtreffen' kon waarmaken; daarmee karakteriseert hij de neo-gotiek als niet regressief of romantisch-nostalgisch. Anderzijds zou volgens hem elk gebouw van Cuypers bedoeld zijn als afspiegeling van het Hemels Jeruzalem...

Dat laatste zou men overigens bijna geloven bij het zien van de fraaie afbeeldingen. Het boek is buitengewoon luxueus uitgegeven en overvloedig voorzien van illustraties: ontwerp tekeningen, authentiek fotomateriaal en schitterende kleurenfoto's van Cuypersiana in hun huidige staat. De toelichtingen bij het beeldmateriaal geven detailinformatie naast de hoofdtekst. Het boek zal zeker een positieve stimulans zijn voor de verdere *fortune critique* van Cuypers' werk.

Lieske Tibbe

Ria Laanstra en Suzanne Veldink, *Vluchten in schoonheid. De Prerafaëlieten en Nederlandse kunstenaars rond 1900*. Harderwijk/Den Haag: D'jonge Hond/Museum Mesdag, 2008. ISBN 978-9089100-43-6. Prijs: €22,50.

Van 15 februari tot 18 mei 2008 was er in Museum Mesdag in Den Haag de tentoonstelling 'Vluchten in Schoonheid. De Prerafaëlieten en Nederlandse kunstenaars rond 1900' te zien. In dit museum in negentiende-eeuwse sfeer zijn vier kamers ingericht met werken van Nederlandse kunstenaars die door de kunst van de prerafaëlieten beïnvloed zijn. Bij de tentoonstelling is een catalogus verschenen, geschreven door Suzanne Veldink en Ria Laanstra. Veldink beschrijft de geschiedenis van de *Preraphaelite Brotherhood* en gaat daarna uitgebreid in op de schilder Mathijs Maris en de invloed van de prerafaëlieten op zijn werk. In het laatste hoofdstuk behandelt Laanstra diverse andere Nederlandse kunstenaars die inspiratie vonden bij de Engelse generatie voor hen, zoals Richard Roland Holst, Jan Toorop, Johan Thorn Prikker en Antoon van Welie. Terecht merkt Laanstra op dat over de receptie en invloed van de prerafaëlieten in Nederland nog nauwelijks is geschreven omdat de focus tot nu toe vooral op Franse en Duitse invloeden heeft gelegen. Met deze catalogus willen de schrijfsters een stukje van deze leemte in de Nederlandse culturele geschiedschrijving opvullen.

Bij de oprichting van de *Preraphaelite Brotherhood* in 1848 bestond het kunstenaarsgezelschap uit drie mannen: Dante Gabriel Rossetti, William Holman Hunt en John Everett Millais. Zij wilden de kunst vernieuwen door terug te keren naar de ambachtelijke, ongeïdealiseerde en realistische kunst van vóór Rafaël. Een aantal andere kunstenaars sloot zich later dat jaar bij hen aan, en nog veel later vormde zich een nieuwe groep rond Dante Gabriel Rossetti, met als belangrijkste figuren William Morris en Algernon Charles Swinburne. Het begrip 'prerafaëlieten' wordt in de catalogus ruim opgevat, want ook William Morris en Walter Crane, de latere voormannen van de *Arts & Crafts Movement*, worden ertoe gerekend en ook hun invloed wordt onderzocht.

In de catalogus ligt de meeste nadruk op de invloed van de prerafaëlieten op Matthijs Maris. Het

meerendeel van de tentoongestelde werken is ook van zijn hand, en in sommige schilderijen is de gelijkenis met werken van Rossetti en Millais treffend. Vooral de houdingen, het lange haar en de starende blik in de ogen van Maris' vrouwfiguren doen sterk denken aan de vrouwen van Rossetti, Millais en Burne-Jones. Veldink komt er niet helemaal uit of hier nu echt van invloed kan worden gesproken of dat Maris en de prerafaëlieten dezelfde inspiratiebronnen hebben gehad. 'Invloed' is en blijft moeilijk traceerbaar. Bij Richard Roland Holst is er echter veel duidelijker sprake van interferentie: hij was doordrongen van de prerafaëlieten en kwam in brieven en andere geschriften openlijk voor zijn adoratie uit. Misschien was het gepaster geweest het grootste deel van het boek aan hem te wijden, maar in een tentoonstellingscatalogus is het verhaal nu eenmaal gebonden aan een bepaalde selectie schilderijen, wat in dit geval een licht vertekend beeld kan geven.

Het boek bevat een aantal storende fouten. Zo is niet geheel duidelijk of de *Preraphaelite Brotherhood* nu in de zomer of in het najaar van 1848 werd opgericht omdat het voorwoord en hoofdstuk 1 elkaar tegenspreken. Op pagina 68 staat dat Henriette Roland Holst ooit een verslag heeft gemaakt van een tentoonstelling van prerafaëlitische fotogravures in Brussel, waarin ze vermeld zou hebben dat het trendy publiek zich kleepte volgens de prerafaëlitische mode en lilies in het haar droeg. Het was echter niet Henriette Roland Holst maar Madeleine Octave Maus, de vrouw van de bekende Belgische mecenas Octave Maus, die dit verslag schreef. En hoe komt Laanstra erbij dat Joséphin Péladan een Franse vertaling verzorgde van 'Williams [i.e. William Michael Rossetti's] sonnet *The House of Life*' (p. 61)? Iemand die zich met de prerafaëlieten bezighoudt moet toch weten dat *The House of Life* een beruchte sonnettencyclus is van meer dan honderd sonnetten, geschreven door Dante Gabriel Rossetti. De bedoelde Franse uitgave uit 1887 is overigens wel door Péladan van een inleiding voorzien, maar is vertaald door Clémence Couve.

Terecht is overigens de aandacht die in het boek uitgaat naar de interactie tussen Nederlandse, Franse en Belgische kunstenaars. Zo wordt het netwerk zichtbaar dat er bestond tussen kunstenaars in verschillende landen en kunnen we de wegen volgen waarlangs de receptie verliep. Helemaal blijft het literaire aspect van de receptie in de catalogus voor een groot deel onderbelicht. Het zou interessant zijn om het brede netwerk van schilders en schrijvers dat zich rond 1900 in Nederland en België vormde nader te bekijken, omdat dan pas echt goed zichtbaar wordt wat de precieze wegen waren waarlangs het prerafaëlitische gedachtegoed bij de Nederlandse schilders terecht is gekomen. Zo ontstond er bijvoorbeeld een netwerk rond Pol de Mont, dichter en conservator van het Museum van Schone Kunsten te Antwerpen, die de mentor was van Antoon van Welie en de (pen)vriend van Hélène Swarth, een dichteres die het werk Rossetti veelvuldig las en in haar brieven aan De Mont vol bewondering over hem schreef. P.C. Boutens, een goede vriend van Jan Toorop, vertaalde zes gedichten van Rossetti en schreef een sonnet bij diens portretstudies naar Jane Morris. Het was mooi geweest als dit intermediale aspect van de receptie van de prerafaëlieten in Nederland in de catalogus wat nader uitgewerkt was.

Anne van Buul

Tussen roem en vergetelheid. Terug naar de negentiende eeuw. Speciaalnummer van *Filter. Tijdschrift over vertalen*. Jaargang 14, afl. 3. Nijmegen: Vantilt, 2007. Prijs: €9,00.

'In deze *special* is een aantal artikelen verzameld dat zicht biedt op de manieren waarop instituties en individuen zich in het vertaalkveld (in grofweg) de tweede helft van de negentiende eeuw gedroegen', aldus Cees Koster in de inleiding op dit nummer van *Filter*. Vanuit diverse invalshoeken wordt het fenomeen vertalen besproken, dat door de groeiende markt voor buitenlandse literatuur in boek en tijdschriftvorm – mede gestimuleerd door het onderwijs in de moderne vreemde talen – aan belang begon te winnen. Bianca Graat en Rob van der Schoor richten hun aandacht op respectievelijk Mark Prager Lindo en Gerard Keller, twee representanten van het negentiende-eeuwse vertalersgilde. Graat zet Lindo onder meer neer als criticus die ten strijde trekt tegen slechte vertalingen. Zo stelde hij Boudewijns ongelukkige vertaling van Dickens' *Dombey and Son* aan de kaak door er fijntjes op te wijzen dat *butterfly* toch geen 'botervlieg' is en *holiday* niet als 'heiligendag' vertaald moet worden. Als adviseur van de Haarlemse uitgever

Kruseman werkte Lindo mee aan reeksen als 'Buitenlandsche Klassieken', de 'Werken van Walter Scott' en 'Meesterstukken van het Buitenlandsch Tooneel'. Ze blijken weinig succesvol. De vertaalopvattingen van Lindo zelf reconstrueert ze aan de hand van diens recensies, voorwoorden en brieven. Als proef op de som bespreekt ze twee van zijn vertalingen, die van *Yellowplush* van W.M. Thackeray en diens sprookje *The Rose and the Ring*. Oogmerk van Lindo was – behalve het goede voorbeeld geven – vooral het werk van Thackeray bekendheid geven in ons land.

De motieven van Gerard Keller om vertalingen van het werk van bijvoorbeeld Iwan Turgenjov en Jerome K. Jerome te maken, liggen in het verlengde van die van Prager Lindo. Van der Schoor maakt in zijn bijdrage 'Gerard Keller, verteller en vertaler' duidelijk dat ook Keller zich bij keuze van wie en wat hij vertaalde, behalve door geldgebrek, liet leiden door zijn affiniteit met de te vertalen auteurs.

De vertaalactiviteiten van Titia van der Tuuk (Tolstoï's *Oorlog en vrede* 1887) en L.A.J. Burgersdijk (*De werken van Shakespeare*) zijn onderwerp van de bijdragen van Sophie Levie en Cees Koster (i.s.m. Nancy Smyth).

Behalve deze vertalersportretten bevat dit speciaalnummer ook enkele, meer 'institutionele' benaderingen van het fenomeen vertalen. Ton van Kalmthout schetst de toenemende professionalisering van het vertalersgilde tegen de achtergrond van het middelbaar onderwijs. Aangezien daar vooral de eigen Nederlandse literatuurgeschiedenis een plaats kreeg, diende de kosmopolitische leerling/lezer de buitenlandse literaire canon buiten schoolverband tot zich te nemen. Theater en uitgeverij wisten dit gat goed op te vullen. Met name al dan niet vertaalde feuilletons in kranten en tijdschriften evenals (vertaalde) literaire series voorzagen in een groeiende behoefte. Ook de in 1905 opgerichte Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur van Leo Simons beantwoorde aan de vraag naar goede vertalingen van buitenlandse klassieken.

Jan Gielkens geeft een amusant en tegelijkertijd ontluisterend verslag van zijn zoektocht naar exemplaren van alle Nederlandse vertalingen van Walter Scotts *Ivanhoe* – een roman die Prager Lindo aan Kruseman afried op te nemen in diens reeks Buitenlandse Klassieken. Scott had volgens Lindo wel mooiere romans geschreven. Gielkens maakt duidelijk dat wie een vertaalgeschiedenis van de Nederlandstalige *Ivanhoe* wil schrijven met 190 gedocumenteerde verschillende exemplaren te maken heeft (stand juli 2006). Daarvan heeft de Koninklijke Bibliotheek er 35 in bezit en andere bibliotheken 55. Ook al heeft hij er zelf inmiddels 115 geëcollectioneerd dan nog blijft er een flink gat zitten tussen droom en daad.

'Vertaalverloop' ten slotte komt aan de orde in de bijdrage van Herman Brinkman. Het betreft het aantal jaren dat verloopt tussen het jaar van verschijnen van de eerste boekuitgave van een origineel en de publicatie van de eerste volledige vertaling ervan in een andere taal. Brinkman beperkt zich hier tot vertalingen in het Nederlands, Duits, Frans of Engels. Het blijkt dat 46% van de onderzochte klassieken binnen 25 jaar – een leegeneratie – beschikbaar was voor 'een contemporaine generatie lezers'. 54% bleef dus onbereikbaar voor wie zijn moderne talen niet beheerste. Onthullend is te zien dat negentiende-eeuwse werken als Goethes *Die Wahlverwandtschaften* (1809), Jane Austens *Sense and sensibility* (1811) en Stendhals *Le rouge et le noir* (1830) pas 106, 111 en 183 jaar na dato in vertaling in ons land zijn verschenen. Talenkennis van de Nederlander, de minder geschikt geachte inhoud van een aantal werken, potentiële winstkansen voor de uitgever, de verklaringen voor het vertaalverloop zijn vooralsnog velerlei. De inhaalslag die in het eerste kwart van de twintigste eeuw plaatsvindt, lijkt het gevolg van een steeds toleranter wordend klimaat ten aanzien van teksten met een omstreden reputatie.

Dit themanummer biedt zeker genoeg aanknopingspunten voor verder en systematischer onderzoek naar vertalers, vertalingen en vertaalpolitiek in de negentiende eeuw.

C.E.G. ten Houte de Lange & A.D. de Jonge, *Het dubbele namen boek. Van Van der Aa Criel-laert tot Zwigman van Noppen [...]. Een overzicht van samengestelde achternamen en van Griekse en Latijnse namen*. Amsterdam: Balans, 2007. 331 p.; ISBN 978 90 5018 8791. Prijs: €34,50.

Distinctiedrang blijkt, onder allerlei rationele vermommingen, de voornaamste reden tot naamsverdubbeling te zijn geweest: 'men had de naamsverdubbeling ook kunnen nalaten', merken de samenstellers van dit boek nogal onderkoeld op. Niettemin hebben Ten Houte de Lange en De Jong zich vol overgave op de geslachten met dubbele namen gestort. Ze gaan in hun inleiding uitvoerig in op de geschiedenis van de voornaam naar de achternaam (Pieter Janszoon), waarbij haarfijn het verschil tussen geslachtsnaam, familienaam en achternaam uit de doeken wordt gedaan. Omdat de meeste dubbele namen achternamen zijn die door één familie gedragen worden, kan bij de meeste dubbele namen de term familie- of geslachtsnaam worden gebruikt. Vooral in de negentiende eeuw lijkt de naamsverdubbeling een hausse te beleven en de vraag komt op in hoeverre deze naamsverdubbeling samengaat met andere uitingen van distinctiedrang. De auteurs suggereren: 'per decennium of per streek of professie onderzocht zou het verschijnsel van de naamsverdubbeling een integraal bestanddeel kunnen zijn van een veranderde of nieuwe leefstijl van betrokkenen.' Zo ver gaan ze in dit boek niet: het biedt vooralsnog een aantal naamlijsten van dubbele namen (p. 62-261), drie of meer namen (p. 262-270: van Abbema Copes van Hasselt tot Zuénius Boxhorn van Miggrode) en toponiemen (p. 271-290: van d'Ablaing van Giesenburg tot Van Zuylen van Nyevelt). Kleinere categorieën vormen namen met tussenvoegsels (bijv. Van Brienen genaamd Harderwijk) en boerderijnamen (Klein Kauwenberg). Als laatste volgt een opsomming van Griekse en Latijnse namen.

Van alle categorieën geven de samenstellers in de inleiding de achtergrond van een aantal bekende namen. Bij de samengestelde namen schetsen ze de herkomst van bijvoorbeeld de families Albada Jelgersma, Droogleever Fortuyn en Van Heemskerck van Beest. Bij samengestelde namen met een Latijns bestanddeel worden de familienamen Brandt Corstius, Ribbius Peletier en Werumeus Buning uitvoerig behandeld en bij samengestelde namen met een toponiem komen bijvoorbeeld De Roy van Zuydewijn en De Nerée tot Babberich uitvoerig aan bod. Het is goed dat deze miniatuurtjes in dit boek zijn opgenomen; anders zou het niet veel meer zijn geweest dan een 'telefoonboek' met uitsluitend dubbele namen.

Berry Dongelmans